

ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΝΑΣΤΑΣ¹

enastas@panteion.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο αναλύει το θεωρητικό πλαίσιο πάνω στο οποίο θεμελιώνονται δυο βασικές έννοιες που σχετίζονται με την μη καταγραφόμενη πλευρά της οικονομικής δραστηριότητας της εκάστοτε οργανωμένης κοινωνίας. Συχνά αρκετές πηγές πληροφόρησης συγχέουν την φοροδιαφυγή με την παραοικονομία. Οποιαδήποτε προσπάθεια ταύτισης των δυο υπό εξέταση φαινομένων χαρακτηρίζεται λανθασμένη και δημιουργεί σοβαρά προβλήματα στην άσκηση αποτελεσματικότερης οικονομικής πολιτικής. Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να αναπτύξει τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες φοροδιαφυγή και παραοικονομία ταυτίζονται όχι εννοιολογικά αλλά ως προς τις συνέπειες τους στην καταγραφόμενη οικονομία και τους αντίστοιχους τρόπους συρρίκνωσης τους.

Λέξεις Κλειδιά: *Παραοικονομία, Φοροδιαφυγή, Φοροαποφυγή, Shadow Economy, Hidden Economy, Tax Evasion, Tax Avoidance.*

1. ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα στα πλαίσια της εκάστοτε κοινωνίας χαρακτηρίζεται από δυο όψεις: την ορατή και τη μη ορατή. Κατ' αντιστοιχία, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η οικονομική δραστηριότητα στο σύνολο της αποτελείται από δυο όψεις: την επίσημη (καταγραφόμενη) και την "κρυφή" πλευρά, τη λεγόμενη παραοικονομία. Για σφαιρικότερη γνώση της οικονομικής δραστηριότητας και αποτελεσματικότερη άσκηση οικονομικής πολιτικής, η εξέταση και των δυο πλευρών κρίνεται σημαντική. Στο άρθρο αυτό θα ασχοληθούμε με τη δεύτερη και όχι τόσο αναπτυγμένη πλευρά της οικονομικής δραστηριότητας, την παραοικονομία και πώς σχετίζεται με την φοροδιαφυγή.

Η συνειδητοποίηση της ύπαρξης της παραοικονομίας διεθνώς χρονολογείται στα τέλη της δεκαετίας του '70 όταν ο Peter Gutmann σε μια σημαντική του δημοσίευση <<Subterranean Economy²>>, τόνιζε την ανεξήγητη αύξηση της ζήτησης τραπεζογραμματίων. Από τότε μέχρι σήμερα εκτεταμένη αρθρογραφία και βιβλιογραφία έκανε την εμφάνιση της διεθνώς. Αρκετοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι όσο αυξάνει η συγγραφική δραστηριότητα για την παραοικονομία τόσο πιο πολύπλοκο καθίσταται το εν λόγω ζήτημα. Στην Ελλάδα, παρότι τη δεκαετία του '80 υπήρχαν ίχνη παραοικονομίας, μόλις τη δεκαετία του '90 άρχισαν προσπάθειες εκτιμήσεώς της. Ο λόγος ενασχόλησης αρκετών ερευνητών και οικονομολόγων με την παραοικονομία στην Ελλάδα ήταν η ανάδειξη της ανάγκης διαρθρωτικών αλλαγών για την

¹ Υποψήφιος Διδάκτωρ του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

² Gutmann, Peter, M. (1977), "The Subterranean Economy", *Financial Analysts Journal*, 34/1, pp. 24-27.

εκ πλήρωση των κριτηρίων του Maastricht. Η Παραοικονομία όπως συχνά τη συναντούμε στην ελληνική βιβλιογραφία (Hidden Economy, στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία) είναι μια πολύπλευρη έννοια. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από την πληθώρα των ονομάτων που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν το ίδιο αντικείμενο³. Όσον αφορά τον ορισμό της παραοικονομίας η έλλειψη σαφούς και συγκεκριμένου ορισμού περιπλέκει ακόμη περισσότερο την κατανόηση του φαινομένου. Σύμφωνα με αρκετούς οικονομολόγους η παραοικονομία, υπό ευρεία έννοια, αποτελείται από i) ένα μείγμα δραστηριοτήτων εκτός μηχανισμού της αγοράς (όπως η παραγωγή των νοικοκυριών) ii) από παράνομες δραστηριότητες εντός των πλαισίων της αγοράς (όπως η απαγορευμένη παραγωγή και διάθεση ουσιών) και iii) νόμιμες δραστηριότητες της αγοράς οι οποίες δεν καταγράφονται για διάφορους λόγους (όπως η φοροδιαφυγή ή και φοροκλοπή). Και οι τρεις κατηγορίες οικονομικών δραστηριοτήτων λαμβάνουν χώρα σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο π.χ οικονομικό έτος. Από την άλλη πλευρά εξέχοντες οικονομολόγοι όπως ο Vito Tanzi (1980) διατύπωσαν έναν πιο αυστηρό ορισμό που έχει να κάνει με το μέρος του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος το οποίο δεν μετρείται και συνεπώς δεν καταγράφεται⁴. Πάντως, οποιαδήποτε ερμηνεία κι αν υιοθετήσουμε, το πρόβλημα της κατανόησης της παραοικονομίας παραμένει, δεδομένου ότι ψυχολογικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί και άλλου είδους λόγοι αλληλεπιδρούν με τους οικονομικούς, δημιουργώντας ένα πανδαιμόνιο για το τι ακριβώς είναι η παραοικονομία και πως μπορούμε να την εντοπίσουμε.

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗΣ

Τον τελευταίο καιρό πολύς λόγος γίνεται στα “τηλεοπτικά παράθυρα” και στις πολιτικές συζητήσεις για την ανάγκη “πάταξης” της φοροδιαφυγής μέσω αυστηρότερων ποινών και εντατικοποίησης των φορολογικών ελέγχων. Με βάση αυτές τις εξαγγελίες είναι βέβαιο, ότι χρειάζεται προσεκτικότερη θεώρηση και έρευνα του φαινομένου, από τη στιγμή που και οι εκάστοτε δημιουργοί πολιτικής δυσκολεύονται να διακρίνουν την διαφορά μεταξύ των εννοιών της παραοικονομίας και της φοροδιαφυγής. Φυσικά η αριστεία προσπάθεια ταύτισης των δύο εννοιών κρίνεται αυθαίρετη και συνεπώς εξαιρετικά στρεβλωτική. Χαρακτηριστικό της στρεβλώσεως αυτής είναι το γεγονός ότι στην Ελλάδα, όταν μιλάμε για παραοικονομία, σιωπηρά δεχόμαστε τη φοροδιαφυγή. Κάτι που σίγουρα θα πρέπει να μας προβληματίσει είναι το γεγονός ότι ακόμα και σήμερα στην χώρα μας ελάχιστοι ξεχωρίζουν τις δύο έννοιες με αποτέλεσμα να γίνονται λανθασμένες εκτιμήσεις και να λαμβάνονται πρόχειρες πολιτικές αποφάσεις. Είναι ίσως η κατάλληλη στιγμή να θέσουμε το καίριο ερώτημα, για το αν μιλάμε για περιορισμό της φοροδιαφυγής ή της παραοικονομίας ή της τομής των δυο συνόλων όπως πολύ ξεκάθαρα παρουσιάζονται σε μια δημοσίευση του Βασιλείου Μανεσιώτη (1990)⁵.

Πιο αναλυτικά, όπως στην περίπτωση της παραοικονομίας, έτσι και για τη φοροδιαφυγή δεν υπάρχει κάποιος σαφής και συγκεκριμένος ορισμός. Εάν λάβουμε υπόψη μας και τη διάκριση μεταξύ της

³ Ανεπίσημη, άτυπη, ακανόνιστη, δευτερεύουσα, δυαδική, κρυφή, μαύρη, μυστική, μη καταγεγραμμένη, υπόγεια, υποδόρια κλπ.

⁴ Αναλυτικότερη παρουσίαση και βασική βιβλιογραφία και αρθρογραφία υπάρχει στην μεταπτυχιακή μας εργασία με τίτλο << A Survey in the Hidden Economy >>

⁵ Βαβούρας, Ι.Σ. (1990) (επιμ.), *Παραοικονομία*, Αθήνα: Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας, Ειδική Έκδοση 1, Εκδόσεις Κριτική.

φοροαποφυγής και της φοροδιαφυγής τότε η εξεύρεση ενός ακριβούς ορισμού για την φοροδιαφυγή γίνεται δυσκολότερη. Εν συντομία θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διάκριση είναι καθαρά νομικής φύσεως. Δηλαδή η φοροδιαφυγή είναι μια παράνομη πράξη ενώ η φοροαποφυγή δεν είναι.

Για τους σκοπούς της ανάλυσής μας θα μπορούσαμε να ορίσουμε την φοροδιαφυγή ως:

i) Το μέρος του εισοδήματος που (σύμφωνα με την τρέχουσα νομοθεσία) πρέπει να αναφερθεί εθελοντικά στις αρμόδιες αρχές αλλά για κάποιους λόγους δεν αναφέρεται και έτσι δεν φορολογείται (τμήμα Υπουργείου Οικονομικών, 1983, ΗΠΑ).

ii) Το μέρος των έμμεσων φόρων και άλλων άμεσων φόρων που πρέπει να επιβληθούν και να αποδοθούν εθελοντικά στο κράτος αλλά για μερικούς λόγους τα χρήματα αυτά δεν φθάνουν στο δημόσιο ταμείο.

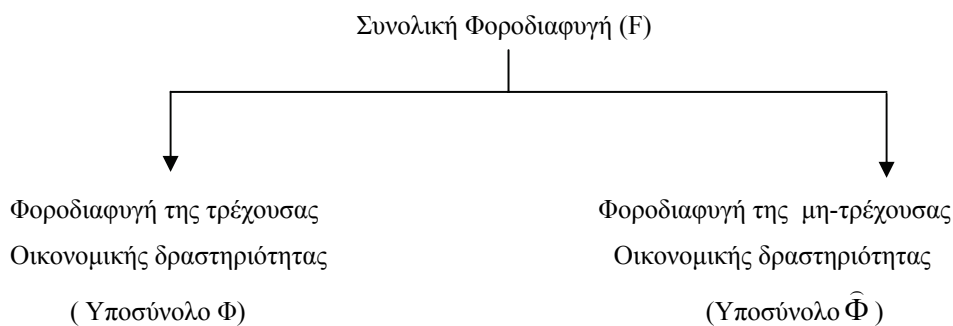
iii) Οι τόκοι εκείνων των φόρων που αποδίδονται με καθυστέρηση και

iv) Οι φόροι που δεν συλλέγονται, λόγω φορολογικών ελαφρύνσεων ή για άλλους λόγους χωρίς την επίτευξη των επιδιωκόμενων αποτελεσμάτων. (Παυλόπουλος, 1987).

3. ΟΙ ΠΡΟΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΙΣ ΟΠΟΙΕΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗ ΤΑΥΤΙΖΟΝΤΑΙ

Έχοντας υπόψη μας τα παραπάνω είμαστε σε θέση να ερευνήσουμε τη σχέση μεταξύ της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας. Το υπόβαθρο της παρακάτω ανάλυσης βασίζεται σε δυο σημαντικά άρθρα του Βασιλείου Μανεσιωτή⁶ (1990) (1994). Αρχικά η φοροδιαφυγή διακρίνεται σε δύο κατηγορίες. Πρώτον η φοροδιαφυγή που σχετίζεται με την τρέχουσα συνολική οικονομική δραστηριότητα (εισόδημα συντελεστών παραγωγής του τρέχοντος οικονομικού έτους κ.λπ.) και δεύτερον, φοροδιαφυγή που δε σχετίζεται με την τρέχουσα συνολική οικονομική δραστηριότητα (φορολογία μεταβιβάσεως κληρονομιών κ.λπ.).

Διαγραμματικά:



Για τα παραπάνω σύνολα ισχύουν τα εξής:

$$\Phi \subset F$$

$$\hat{\Phi} \subset F$$

⁶ Διευθυντής Τομέα Κατάρτισης Κρατικού Προϋπολογισμού Τράπεζας της Ελλάδας.

και $\Phi \cup \hat{\Phi} = F$

Αρχικά μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι εφόσον η φοροδιαφυγή σχετίζεται με την τρέχουσα και μη-τρέχουσα οικονομική δραστηριότητα και η παραοικονομία μόνο με την τρέχουσα οικονομική δραστηριότητα δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι δυο υπό εξέταση έννοιες ταυτίζονται.

Αλλά οι μεγαλύτερες και πιο περίπλοκες διαφορές μεταξύ της παραοικονομίας και της φοροδιαφυγής δεν στρέφονται στη μη-τρέχουσα συνολική οικονομική δραστηριότητα αλλά στην περίπτωση της τρέχουσας οικονομικής δραστηριότητας. Οι διαφορές αυτές γίνονται κατανοητές με τη βοήθεια του παρακάτω πίνακα.

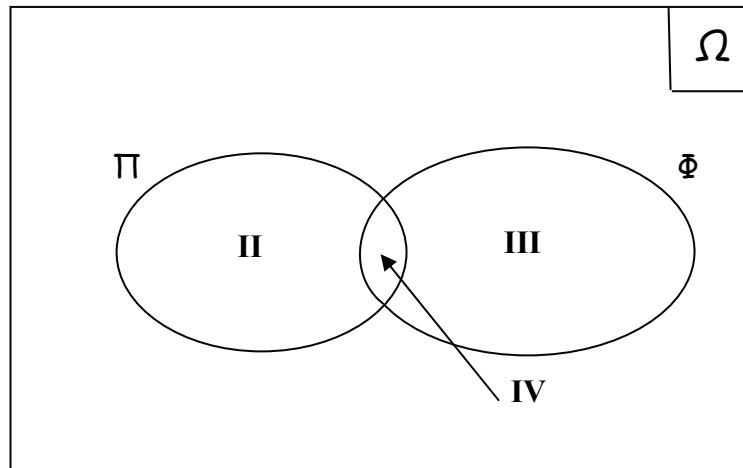
Συνολικά εισοδήματα Συντελεστών παραγωγής (και ποσά των έμμεσων φόρων) που πρέπει να καταγραφούν και να αποδοθούν στις οικονομικές υπηρεσίες. (Δραστηριότητες φοροδιαφυγής η μη φοροδιαφυγής)	Συνολική τρέχουσα οικονομική δραστηριότητα που πρέπει να καταγραφεί στους Εθνικούς Λογαριασμούς. (Κρυμμένη και παρατηρήσιμη οικονομία)		
		Καταγραφόμενη	Μη καταγραφόμενη
	Δηλωμένες δραστηριότητες	I Όχι φοροδιαφυγή Όχι παραοικονομία	II Όχι φοροδιαφυγή Παραοικονομία
Μη-δηλωμένες δραστηριότητες	III Φοροδιαφυγή Όχι παραοικονομία	IV Φοροδιαφυγή και Παραοικονομία	

(Μανεσιώτης, 1990)

Ο ανωτέρω πίνακας εξηγεί τη σχέση της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας. Πιο συγκεκριμένα η οριζόντια διάσταση επεξηγεί την τρέχουσα δραστηριότητα που πρέπει να καταγραφεί σύμφωνα με τους ορισμούς που δίνονται παραπάνω αλλά για κάποιους λόγους ένα κομμάτι αυτής δεν καταγράφεται. Έτσι έχουμε δύο διαστάσεις της παραοικονομίας (καταγραφόμενη και μη καταγραφόμενη). Η κάθετη διάσταση περιλαμβάνει τα εισοδήματα που προκύπτουν από τη συνολική οικονομική δραστηριότητα και φορολογούνται άμεσα και τις τρέχουσες συναλλαγές που φορολογούνται έμμεσα. Από την παραπάνω ταξινόμηση μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερα τεταρτημόρια. Στο πρώτο τεταρτημόριο (I) έχουμε την ιδανική κατάσταση χωρίς φοροδιαφυγή και παραοικονομία. Στην περίπτωση αυτή οι φορολογικές αρχές είναι ενήμερες και μπορούν να ανιχνεύσουν ολόκληρη την τρέχουσα οικονομική δραστηριότητα. Παράλληλα κάθε υπόχρεος είναι τόσο γενναιόδωρος που δεν αποκρύπτει το πραγματικό εισόδημα (ή οι οικονομικές υπηρεσίες είναι τόσο αποτελεσματικές που μπορούν ελέγξουν τον καθένα φορολογούμενο). Με άλλες λέξεις το πρώτο τεταρτημόριο είναι η περίπτωση που δεν υπάρχει ασύμμετρη πληροφόρηση μεταξύ δυνητικού παραοικονομούντα και του ρυθμιστή (regulator). Στο δεύτερο τεταρτημόριο (II) μπορούμε να διακρίνουμε μια όχι και τόσο κοινή περίπτωση κατά την οποία αν και η προστιθέμενη αξία μερικών δραστηριοτήτων, για διάφορους λόγους, δεν καταγράφεται στους εθνικούς

λογαριασμούς εντούτοις τα αντίστοιχα εισοδήματα που αποκτώνται δηλώνονται κανονικά και οι φόροι που αντιστοιχούν σε αυτά τα εισοδήματα πληρώνονται από τους υπόχρεους⁷. Στην περίπτωση II εμπίπτουν κυρίως νέες οικονομικές δραστηριότητες για τις οποίες δεν έχει διαμορφωθεί ακόμα κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο με αποτέλεσμα να μην παρακολουθούνται από τις στατιστικές υπηρεσίες. Στο τρίτο τεταρτημόριο (III) μπορούμε να δούμε την περίπτωση φοροδιαφυγής χωρίς παραοικονομία. Σε αυτήν την περίπτωση οι Εθνικοί Λογαριασμοί καταγράφουν την προστιθέμενη αξία στην οικονομία από κάποιες δραστηριότητες αλλά τα εισοδήματα και οι συναλλαγές από αυτές τις δραστηριότητες δεν δηλώνονται. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα και αρκετά επίκαιρο λόγω της ραγδαίας αύξησης της οικοδομικής δραστηριότητας είναι η εκτεταμένη απόκρυψη εισοδημάτων από τους οικοδόμους. Η προστιθέμενη αξία μιας οικοδομής μπορεί να καταγραφεί αυτοί όμως που καρπώνονται τα αντίστοιχα εισοδήματα φοροδιαφεύγουν σε μεγάλη κλίμακα. Στο IV τεταρτημόριο συναντάμε την περίπτωση *συνύπαρξης* φοροδιαφυγής και παραοικονομίας. Στην περίπτωση IV τα εισοδήματα που κερδίζονται στην παραοικονομία όχι μόνο διαφεύγουν από τις στατιστικές υπηρεσίες αλλά και οι αντίστοιχοι φόροι αυτών των εισοδημάτων δεν εισπράττονται από τις οικονομικές υπηρεσίες.

Γενικά, εάν συμβολίσουμε τη συνολική φοροδιαφυγή με F , το υποσύνολο της φοροδιαφυγής που συσχετίζεται με την τρέχουσα οικονομική δραστηριότητα με Φ , ($\Phi \subset F$) και την παραοικονομία με Π , διαγραμματικά έχουμε:



Θα μπορούσαμε να πούμε ότι $\Phi \cap \Pi \neq \emptyset$. Αυτό αντιστοιχεί στην περίπτωση IV. Πρέπει να παρατηρηθεί ότι $\Phi \cap \Pi = IV$ είναι διαφορετικό από χώρα σε χώρα και εξαρτάται από το θεσμικό πλαίσιο, το φορολογικό σύστημα, το βαθμός κρατικής παρέμβασης, την τεχνολογία των φορολογικών υπηρεσιών, από τις μεθόδους υπολογισμού των εθνικών λογαριασμών κλπ. Έτσι a priori δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθεθεί ότι $\Phi = \Pi$. Επίσης $F \neq \Pi$.

⁷ Σε πολλές χώρες οι εθνικοί Λογαριασμοί δεν διαμορφώνονται σύμφωνα με τις φορολογικές επιστροφές.

Με βάση το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι μόνο το IV εκ των τεσσάρων τεταρτημορίων περιγράφει την περίπτωση κατά την οποία η παραοικονομία *συνυπάρχει* με την φοροδιαφυγή.

Πολλοί συγγραφείς υποστηρίζουν πως όταν $\Phi \cap \Pi = IV$ τότε η φοροδιαφυγή είναι ένα αίτιο της παραοικονομίας. Αλλά ένας τέτοιος ισχυρισμός θα μπορούσε να είναι μια απλουστευση εφόσον η σχέση αιτίας και αιτιατού μεταξύ των δυο εννοιών δεν είναι ξεκάθαρη.

Σ' αυτό το άρθρο αποδείξαμε ότι στο IV τεταρτημόριο τα δυο φαινόμενα συνυπάρχουν χωρίς να ταυτίζονται. Στο βαθμό όμως που η φοροδιαφυγή είναι αιτία της παραοικονομίας και ανεξάρτητα από την εννοιολογική διαφορά τους, τότε επιφέρουν σχεδόν τα ίδια αποτελέσματα στο οικονομικό σύστημα και ο περιορισμός του ενός εκ των δυο θα μπορούσε να οδηγήσει και στον περιορισμό του άλλου. Άρα *όταν και μόνον όταν* τα τεταρτημόρια I, II, III διαφεύγουν οποιασδήποτε αναλύσεως στη χάραξη οικονομικής πολιτικής (αγνοούνται οι ορισμοί των εννοιών) και ταυτόχρονα οι συνέπειες των δυο φαινομένων στο IV τεταρτημόριο είναι ίδιες στην καταγραφόμενη οικονομία, τότε και μόνον τότε παραοικονομία και φοροδιαφυγή ταυτίζονται από την άποψη των ενιαίων πολιτικών περιορισμού τους. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις οι φορείς ασκήσεως οικονομικής πολιτικής, κατά παράβαση των ορισμών των δυο φαινομένων, μπορούν να χρησιμοποιούν τις δυο έννοιες σαν να σημαίνουν το ίδιο πράγμα. Ασφαλώς οι δυο προϋποθέσεις όχι μόνον δεν ισχύουν συν τω χρόνω αλλά και κάθε μια ξεχωριστά. Αυτό γιατί όσο αφορά την πρώτη προϋπόθεση είναι αδύνατο να αγνοήσουμε τις περιπτώσεις I, II, III γιατί έτσι θα ήταν σαν να αγνοούμε τους ορισμούς των δυο φαινομένων. Σχετικά με την δεύτερη προϋπόθεση είναι επίσης αδύνατον οι συνέπειες στην καταγραφόμενη οικονομία και κατά συνέπεια οι τρόποι αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας να είναι ταυτόσημες ακόμα και στην ακραία περίπτωση να αγνοούμε τους ορισμούς των δυο εννοιών.

4. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συνοψίζοντας λοιπόν θα μπορούσαμε να πούμε ότι εξαιτίας του ότι η παραοικονομία σημαίνει διαφορετικά πράγματα για διαφορετικούς ερευνητές, αυτό αντικατοπτρίζει τη δυσκολία που αντιμετωπίζουμε όταν αποφασίζουμε να ασχοληθούμε με το εν λόγω αντικείμενο.

Ένα άλλο εξίσου σημαντικό θέμα είναι η διάκριση της παραοικονομίας από την φοροδιαφυγή. Παρά τις ουσιαστικές διαφορές τους και τα στρεβλά συμπεράσματα που προκύπτουν από την ταυτοποίηση των δυο εννοιών ελάχιστοι έχουν ασχοληθεί με το εν λόγω ζήτημα ιδιαίτερα στην Ελλάδα. Μέσα από την ανάλυση μας αποδεικνύεται με σαφήνεια ότι κάτω από πολύ αυστηρές, μη ρεαλιστικές υποθέσεις οι δυο έννοιες ταυτίζονται από πλευράς συνεπειών και κατ' επέκταση εξεύρεσης ενιαίων πολιτικών περιορισμού τους.

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α. Ελληνική

Βαβούρας, Ι.Σ. και Μανωλάς Γ. (2004), *Η Παραοικονομία στην Ελλάδα και τον Κόσμο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

- Βαβούρας, Ι.Σ. (1998), *Οικονομική Πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Βαβούρας, Ι.Σ. και Κούτρης, Α. (1991), “*Παραοικονομία*”, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Βαβούρας, Ι.Σ. (1990), (επιμ.), *Παραοικονομία*, Αθήνα: Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας, Ειδική Έκδοση 1, Εκδόσεις Κριτική.
- Μανεσιώτης, Β. (1990), “Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή: Μια Πρώτη Διερεύνηση της Μεταξύ τους Σχέσης”, στο *Παραοικονομία*, Ι. Βαβούρας (επιμ.), Εκδόσεις Κριτική.
- Μανεσιώτης, Β. (1994), “Η Φοροδιαφυγή Στην Ελλάδα”, στο *Τα Δημόσια Οικονομικά Στην Ελλάδα*, Ν. Τάτσος (επιμ.) Εκδόσεις Σμπύλια.
- Παυλόπουλος, Π. (2002), *Η Παραοικονομία στη Ελλάδα, επανεξέταση*, Αθήνα:Ινστιτούτο Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων (Ι.Τ.Ε.Π)
- Παυλόπουλος, Π. (1987), *Η Παραοικονομία στην Ελλάδα:Μια Πρώτη Ποσοτική Οριοθέτηση*, ΙΟΒΕ, Αθήνα.
- Τάτσος, Ν. κ.α. (2001), *Η Παραοικονομία και η Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα* Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

β. Ξενόγλωσση

- Allingham, M.G. and Sandmo, A. (1972), “Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis”, *Journal of Public Economics*, vol. 1, pp.323 – 338.
- Blades, Derek (1982), “The Hidden Economy and the National Accounts”, *OECD (Occasional Studies)*, Paris, pp.28-44.
- Carter, M. (1984), “Issues in the Hidden Economy- A Survey”, *the Economic Record*, 60/170, pp. 209-221.
- Cowell, F. (1985), “The Economic Analysis of Tax Evasion”, *Bulletin of Economic Research*, 37/3, pp. 163-193.
- Cullis, J. and Jones P. (1998), *Public Finance and Public Choice*, 2nd edition, Oxford University Press.
- Dixon, H. (1999), “Editorial Introduction”, *The Economic Journal*, vol 109, pp. 335-337
- Feige, Edgar (1989), “*The Underground Economies: Tax Evasion and information distortion*”, Cambridge University Press: Cambridge.
- Gutmann, Peter, M. (1977), “The Subterranean Economy”, *Financial Analysts Journal*, 34/1, pp. 24-27.
- Matthews, K. (1983), “National Income and the Black Economy”, *Economic Affairs*, July, pp.261-267.
- Nastas Evangelos, a *Survey in the Hidden Economy*: The University of York, Thesis, 2004-2005.
- Smith, A. (1981), “The Informal Economy”, *Lloyds Bank Review*, Vol 141, pp. 45-61.
- Singh, B. (1973), “Making Honesty the Best Policy”, *Journal of Public Economics*, vol. 2, pp.257- 263.
- Srinivasan, T.N. (1973), “Tax Evasion: A Model”, *Journal of Public Economics*, vol. 2, pp.339-346.
- Tanzi, Vito (1999), “Uses and Abuses of Estimates of the Underground Economy”, *The Economic Journal* 109/456, pp.338-347.
- Tanzi, Vito (1980), “The Underground Economy in the United States: Estimates and Implications”, *Banca Nazionale Del Lavoro*, 135/ 4, pp.427- 458.

Thomas, Jim J. (1999), Quantifying the Black Economy: “Measurement without Theory” Yet Again? *The Economic Journal* 109/456, pp. 381-389.

Thomas, Jim J. (1992), “*Informal economic activity*”, LSE, Handbook in Economics, London: Harvester Wheatsheaf.